

Concept- examenprogramma

Pgp-Maatschappij groot

HAVO COHORT 2023-2025 (VERSIE 1)

Conceptexamen- programma

Pgp-Maatschappij groot
havo cohort 2023-2025
(versie 1)

Mei 2023

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2023 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Viola van Lanschot Hubrecht, Mariska Maas, Loes Groen

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN

3.8115.862

Inhoudsopgave

Toelichting bij dit conceptexamenprogramma	4
Karakteristiek van het praktijkgerichte programma Maatschappij	9
Conceptexamenprogramma	11

Toelichting bij dit concept-examenprogramma

Inleiding

Voor je ligt de eerste versie van het conceptexamenprogramma bedoeld voor de grote variant (360 studielastuur) van het praktijkgerichte programma Maatschappij (pgp-M) voor het havo. Dit is de versie waarmee pilotscholen die zich hebben aangemeld, vanaf augustus 2023 met het eerste cohort vierdeklassers starten (2023/2024 leerjaar 4 en 2024/2025 leerjaar 5).

Het ontwikkeltraject

Een doordacht curriculum maken we samen. In een meerjarig traject ontwikkelt SLO in opdracht van OCW op basis van de kleine variant-programma's, conceptexamenprogramma's voor de grote variant. Dit doen we in nauwe samenwerking met het veld. De doorontwikkeling van de grote variant loopt parallel aan de doorontwikkeling van de kleine variant voor het havo. Ervaringen van de scholen met de kleine variant worden, net als de resultaten van de monitoring van de kleine variant, meegenomen in de doorontwikkeling naar een groot programma.

De ontwikkelde conceptexamenprogramma's voor de grote variant worden vanaf schooljaar 2023 - 2024 door scholen met twee cohorten leerlingen beproefd. De ervaring met twee cohorten is nodig om in een cyclisch proces de examenprogramma's door te ontwikkelen, af te stemmen op elkaar en andere curriculumontwikkelingen en te verbeteren. We streven naar een relevant, consistent, bruikbaar en effectief curriculum. Daarbij nemen we de geluiden mee uit onderwijspraktijk, beleid, wetenschap en samenleving en maken afwegingen, zodat er een evenwichtig en gebalanceerd programma kan ontstaan. Naast de betrokkenheid van een begeleidingscommissie is er op verschillende momenten in het ontwikkelproces ruimte voor anderen om mee te denken in de ontwikkeling. We willen daarom benadrukken dat deze eerste versie van het conceptexamenprogramma een tussenproduct is, dat nog aan verandering onderhevig is.

Digitale handreiking

Als aanvulling op de conceptexamenprogramma's voor de praktijkgerichte programma's is een [digitale handreiking](#) in ontwikkeling die kan helpen bij de vormgeving en implementatie van het onderwijsprogramma en de examinering.

De eerste delen van de digitale handreiking voor de kleine variant conceptexamenprogramma's zijn inmiddels gepubliceerd. Deze delen zijn ook bruikbaar voor de implementatie van de grote variant. Net als de praktijkgerichte programma's zelf, is ook de digitale handreiking in ontwikkeling. Dit betekent dat we regelmatig pagina's vernieuwen en aanvullen met instrumenten en voorbeelden uit de scholen die aan de slag zijn met dit programma.

Ambities

De ambities voor het praktijkgerichte programma in het havo zijn:

- Leerlingen beter voor te bereiden op de keuze voor en de overstap naar het vervolgonderwijs en de aansluiting naar het hbo te verbeteren.
- Leerlingen praktische ervaringen te bieden in en buiten de school om beter aan te sluiten op de diverse behoeftes van leerlingen, om actief te leren en de motivatie te bevorderen, en leerlingen te laten werken aan loopbaanoriëntatie en het ontwikkelen van beroepsbeelden.
- Leerlingen de relatie te leren leggen tussen denken en doen. Praktische activiteiten zijn gericht op het toepassen van kennis en vaardigheden aan de hand van realistische opdrachten van buiten de school. Leerlingen zijn actief en praktisch bezig.

Uitgangspunten

Examenprogramma

- Het praktijkgerichte examenprogramma draagt bij aan de voorbereiding en oriëntatie op vervolgonderwijs.
- De basis van het praktijkgerichte examenprogramma is voor alle havoleerlingen hetzelfde en bestaat uit praktijkgerichte vaardigheden, werken aan praktische en realistische opdrachten en LOB.
- Een praktijkgericht examenprogramma is handelingsgericht beschreven. Leerlingen die onderwijs volgen op basis van een praktijkgericht examenprogramma voeren dus actief werkzaamheden en praktische opdrachten uit. Ze passen hun kennis toe en breiden deze uit door te doen.
- Binnen het praktijkgerichte examenprogramma is er aandacht voor het verbinden van theorie en praktijk en voor het verbinden van de brede maatschappelijke contexten aan de opdrachten.
- De werkvelden waarbinnen wordt geleerd, komen voort uit de hbo-beroepssectoren en de vervolgopleidingen.

Onderwijsprogramma

- Het praktijkgerichte programma bestaat uit praktische en realistische opdrachten, uit te voeren in en buiten de school. 'Praktisch en realistisch' betekent dat er in alle gevallen betrokkenheid is van buiten de school (bedrijfsleven, instellingen, overheden, vervolgonderwijs) bij minimaal de totstandkoming van het onderwijsprogramma en de opdrachten.
- Bij het werken aan het praktijkgerichte programma zijn leerlingen actief en in de praktijk bezig. Leerlingen ontwikkelen, ontwerpen, maken dingen en voeren taken uit die horen bij de wensen en eisen van de opdrachtgever.
- Opdrachten van het praktijkgerichte programma kunnen door scholen op verschillende manieren worden ingevuld, passend bij de regio en zijn gericht op het niveau en de mogelijkheden van havo-leerlingen.
- Binnen het aanbod van de school moeten leerlingen in het praktijkgerichte programma keuzemogelijkheden hebben tussen verschillende werkvelden en opdrachten binnen die werkvelden.

Afsluiting

- Het pgp-Maatschappij kan aangeboden worden als profielkeuzevak in de profielen Cultuur en Maatschappij en Economie en Maatschappij in het havo. Het praktijkgerichte programma kan desgewenst in het vrije deel van elke van de profielen worden aangeboden.
- Het praktijkgerichte programma wordt in leerjaar 4 en/of 5 afgesloten met een schoolexamen.
- De grote variant van het praktijkgerichte programma telt mee als een volwaardig vak en is onderdeel van de slaag-zakregeling, in de pilot dient een school daarvoor toestemming te hebben van het ministerie van OCW (onthefing om het als schoolexamenvak aan te kunnen bieden).

Leeswijzer bij de examenprogramma's

Het examenprogramma bestaat uit vijf domeinen, waarvan de eerste drie voor alle praktijkgerichte programma's gelijk zijn. Het zijn:

- A. praktijkgerichte vaardigheden
- B. werken in opdracht van een externe opdrachtgever
- C. loopbaanontwikkeling
- D. werkvelden
- E. programmaspecifieke kennis en vaardigheden

Hoe lees je een praktijkgericht examenprogramma?

Het examenprogramma schrijft voor wat leerlingen minimaal moeten kennen en kunnen. Het is aan de scholen om te zorgen dat in het onderwijsprogramma alle eindtermen van het examenprogramma aan de orde komen en om de examinering zo vorm te geven dat leerlingen kunnen bewijzen dat ze in voldoende mate over de beoogde kennis en vaardigheden beschikken.

Het examenprogramma is niet geschreven als een boek dat je van begin tot eind doorleest. Bij het lezen van het examenprogramma is het goed je te realiseren dat er een verschil is tussen een examenprogramma en een onderwijsprogramma. Scholen maken, met opdrachten van en voor externe opdrachtgevers, op basis van het examenprogramma hun eigen onderwijsprogramma dat aansluit bij de visie van de school. Waar mogelijk is dit toegespitst op de regio. Opdrachten zijn dus op elke school anders. Als we het binnen het examenprogramma het woord opdracht gebruiken, gaat het dus om praktische en realistische opdrachten.

Het landelijke examenprogramma verwijst naar opdrachten, maar schrijft geen opdrachten voor. Het bevat eindtermen met vaardigheden en kenniselementen die in samenhang binnen opdrachten aan de orde kunnen komen. In de realistische en praktische opdrachten afkomstig uit een bepaald werkveld, komen altijd praktijkgerichte en programmaspecifieke vaardigheden en kenniselementen aan de orde, werken leerlingen in opdracht van een externe opdrachtgever en spelen duurzame ontwikkelingsvraagstukken een rol. Tegelijkertijd spelen ook LOB-doelen mee. Met andere woorden: in elke opdracht komen elementen uit de domeinen A tot en met E van het examenprogramma bij elkaar. In een opdracht hoeven niet alle eindtermen behandeld te worden, zolang alle eindtermen wel aan de orde komen in het onderwijsprogramma. De school kan gerichte keuzes maken welke eindtermen in welke opdrachten aandacht krijgen.

Vorm van de eindtermen

Alle eindtermen hebben dezelfde vorm. De eindtermen zijn niet in detail uitgewerkt. Er is veel ruimte voor scholen om de eigen praktijk vorm te geven en eigen accenten te leggen.

Iedere eindterm bestaat uit drie onderdelen:

Doelzin: beschrijft de essentie van de vaardigheid of het kenniselement.

Uitwerking: is een verduidelijking van waar het in de doelzin om gaat.

Toelichting: geeft voorbeelden of concretisering van de doelzin.

De doelzin en uitwerking in iedere eindterm betreft verplichte examenstof. Dit dient terug te komen in het onderwijsprogramma. Wat er achter de kopjes Toelichting staat bij een eindterm wordt niet wettelijk vastgelegd in de examenprogramma's. De toelichtingen zijn bedoeld om je een beeld te geven hoe je het kan uitwerken in het onderwijsprogramma en worden uiteindelijk opgenomen in de handreiking. De voorbeelden laten zien dat vaardigheden en kenniselementen in verschillende onderwijssituaties of werkvelden aan de orde kunnen komen. Het kan zijn dat sommige voorbeelden van opdrachten worden genoemd bij meerdere eindtermen. Dit illustreert dat in de daadwerkelijke onderwijssituaties meerdere eindtermen aan de orde kunnen komen.

Karakteristiek van het praktijkgerichte programma Maatschappij

De inhoud van het praktijkgerichte programma Maatschappij (pgp-M) richt zich op het werken *met* en *voor* mensen in een snel veranderende samenleving. Werken *met* mensen komt voor in bijvoorbeeld de gezondheidszorg, het onderwijs of een sector die zich richt op gedrag en maatschappij. Werken *voor* mensen komt vooral tot uiting in vraagstukken over de inrichting van de maatschappij. Denk aan de brede economische sector, de juridische sector en de sector waarin taal en cultuur centraal staat. Het programma geeft leerlingen de gelegenheid kennis te maken met werkprocessen die in alle sectoren, branches en werkvelden voorkomen. Specifieker gaat het hier om het ontwikkelen, maken of verbeteren van een dienst, product en proces.

- Denk bij het verlenen van diensten aan bijvoorbeeld taken in de zorg, het ontwikkelen en begeleiden van educatieve activiteiten, opvoedvraagstukken, het geven van gezondheidsbevorderende of financiële voorlichting.
- Bij het maken van producten valt te denken aan de ontwikkeling van een gezondheidsprogramma, een sportprogramma, een leskist of een maaltijdbox, een marketingplan of een onderneming.
- Het ontwikkelen en verbeteren van processen richt zich op procedures, protocollen en richtlijnen die het gebruik van bepaalde producten of diensten ondersteunen. Het gaat om een serie instructies of stappen die iemand moet volgen om een doel te realiseren, kwaliteit te leveren, gegevens over te dragen.

In een programma dat zich richt op het werken *met* en *voor* mensen, leren leerlingen de heterogene samenleving in de breedste zin van het woord begrijpen. Leerlingen leren over het menselijk gedrag, kunnen zich verplaatsen in medemensen en dat zichtbaar maken in omgangsvormen, gedrag en communicatie. Ze leren te reflecteren op hun eigen identiteit en open te staan voor andere opvattingen en levenswijzen.

De wereld om ons heen verandert snel. Sinds de invoering van de 2030 Agenda voor Duurzame Ontwikkeling heeft ieder land de verplichting een positieve bijdrage te leveren aan de zeventien duurzame ontwikkelingsdoelen die hiervoor opgesteld zijn. De agenda roept alle landen – overheid, bedrijven, kennisinstellingen en burgers – op bij te dragen aan het behalen van de doelen

in 2030. In de kern richten de doelen zich op het verminderen van ongelijkheid en het beschermen van de planeet tegen klimaatverandering.

Veel bedrijven onderzoeken hoe ze in hun werkprocessen een bijdrage kunnen leveren aan het behalen van de duurzame ontwikkelingsdoelen. Ook hbo-opleidingen bereiden hun studenten voor hoe ze op dit vlak het verschil kunnen maken. In het ppp-M maken leerlingen kennis met een aantal duurzame ontwikkelingsdoelen, om bij te kunnen dragen aan een duurzamer, eerlijker en rechtvaardiger wereld in 2030. De verbinding van (een van de) duurzame ontwikkelingsdoelen met praktische en realistische activiteiten, vraagt van leerlingen zich te verdiepen in mondiale vraagstukken en oplossingsrichtingen te onderzoeken die een positieve bijdrage kunnen leveren aan een gezonde planeet en de mensen die erop leven.

Conceptexamenprogramma

A. Praktijkgerichte vaardigheden

A1	Communiceren
Doelzin	De leerling communiceert doelgericht en begrijpelijk om informatie uit te wisselen en gedachten, gevoelens en ervaringen uit te drukken.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • adequaat gebruiken van de Nederlandse taal, zowel mondeling als schriftelijk; • interpreteren van beeldtaal; • interpreteren van non-verbale communicatie en daarmee omgaan; • presenteren van zichzelf en het eigen werk.

A2	Samenwerken
Doelzin	De leerling werkt samen aan het realiseren van een doel.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • organiseren en evalueren van samenwerking; • ondersteunen van anderen in de samenwerking; • feedback geven en ontvangen; • zich verplaatsen in opvattingen en overtuigingen van anderen en het handelen hierop afstemmen.

A3	Digitale technologie
Doelzin	De leerling gebruikt verantwoord digitale technologie.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • kiezen van hardware en software; • bewust omgaan met veiligheid en privacy.

A4	Informatievaardigheden
Doelzin	De leerling verwerft, verwerkt en deelt informatie.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • gebruiken van zoekstrategieën; • wegen van de betrouwbaarheid en bruikbaarheid van informatiebronnen; • selecteren en bewerken van informatie; • verwijzen naar bronnen; • presenteren van informatie aan de doelgroep.

A5	Reken- en wiskundige vaardigheden
Doelzin	De leerling gebruikt reken- en wiskundige vaardigheden doelgericht.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • uitvoeren van berekeningen in de context; • interpreteren van grafieken, tabellen en diagrammen.

A6	Analytisch denken
Doelzin	De leerling gebruikt analytische denkvaardigheden om tot een oplossing te komen.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • selecteren, vergelijken en ordenen; • onderscheiden van hoofd- en bijzaken; • benoemen van overeenkomsten en verschillen; • benoemen van oorzaken en gevolgen; • gebruiken van structuren en schema's.

A7	Kritisch denken
Doelzin	De leerling gebruikt kritische denkvaardigheden om tot een oordeel te komen.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • onderscheiden van verschillende perspectieven; • wegen van betekenissen, belangen, waarden en overtuigingen; • innemen van een standpunt op basis van informatie en argumenten.

A8	Creatief denken
Doelzin	De leerling gebruikt creatieve denkvaardigheden om tot nieuwe ideeën te komen.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • experimenteren met materialen en middelen; • genereren van inzichten, verbanden en oplossingen; • gebruiken van technieken die het convergerend en divergerend denken ondersteunen.

B. Werken aan praktische en realistische opdrachten

B1	Praktische en realistische opdrachten
Doelzin	De leerling werkt doelgericht aan praktische en realistische opdrachten van en voor externe opdrachtgevers.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • nemen van verantwoordelijkheid; • oriënteren op een opdracht; • kiezen van een wijze van aanpak om een opdracht uit te voeren; • maken van een plan van aanpak inclusief een planning; • voorbereiden, uitvoeren, afronden en zo nodig bijstellen van de opdracht met behulp van voorwaardelijke en programmaspecifieke kennis en vaardigheden; • eigen handelen evalueren.

B2	Interactie met externe opdrachtgevers
Doelzin	De leerling communiceert met externe opdrachtgevers bij het uitvoeren, bijstellen en afronden van praktische en realistische opdrachten.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • wensen van een opdrachtgever in kaart brengen; • initiatief nemen om tijdens de uitvoering de voortgang met een opdrachtgever te bespreken; • het uiteindelijke resultaat voorleggen aan een opdrachtgever; • voeren van een gesprek met een opdrachtgever.

B3	De context van externe opdrachtgevers
Doelzin	De leerling houdt rekening met de context van externe opdrachtgevers bij het werken aan praktische en realistische opdrachten.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • bewust omgaan met veiligheids- en andere officiële voorschriften die in een organisatie of in een werkveld van toepassing zijn; • bewust omgaan met sociale conventies die in een organisatie of in een werkveld gangbaar zijn; • bewust omgaan met het karakter van de organisatie of dat van het werkveld.

C. Loopbaanontwikkeling

C1	Loopbaanontwikkeling
Doelzin	De leerling verzamelt ervaringen en inzichten over de eigen loopbaanontwikkeling door het uitvoeren van praktische en realistische opdrachten van en voor externe opdrachtgevers en kan loopbaankeuzes maken, toelichten en vastleggen.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • onderzoeken van eigen kwaliteiten; • onderzoeken van eigen motieven en ambities; • verkennen en vergelijken van werkvelden en beroepsbeelden in de praktijk om een beroepsperspectief te vormen; • verkennen en vergelijken van hbo-opleidingen om een indruk te krijgen van opleidingsmogelijkheden; • contact leggen met personen om een netwerk op te bouwen voor de loopbaanontwikkeling; • kiezen van vervolgstappen om eigen loopbaandoelen te bereiken; • vastleggen van voor de leerling betekenisvolle ervaringen en reflecties in een loopbaanportfolio, in een vorm te kiezen door de leerling.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • feedback van groepsgenoten en externe opdrachtgevers ontvangen en groei zichtbaar maken; • belangstelling en activiteiten van de leerling in eigen tijd zoals hobby's of bijbaantjes, verbinden met praktijkgerichte opdrachten; • realistische beelden van dagelijkse werkzaamheden verzamelen en zich oriënteren op de actuele uitdagingen binnen het werkveld; • de opdrachtgever gericht benutten: introducerend, begeleidend, evaluerend; • voeren van gesprekken over de eigen loopbaanontwikkeling met voor de leerling betekenisvolle personen; • een opdrachtgever gericht benaderen voor het uitwerken van een (individuele) opdracht om inzicht te krijgen in de eigen loopbaanontwikkeling; • rol in groepsproces kiezen om bepaalde vaardigheden te ontwikkelen; • een loopbaanportfolio in de vorm van een website, verslaglegging in beeld, podcast en/of op schrift.

D. Werkvelden

D1	Werkvelden binnen sectoren
Doelzin	De leerling oriënteert zich op verschillende werkvelden en voert praktische en realistische opdrachten uit van en voor externe opdrachtgevers.
Uitwerking	<p>Het gaat hier om een keuze uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • economie • gedrag en maatschappij • gezondheidszorg • recht • taal en cultuur • onderwijs <p>De leerling beheerst kennis, vaardigheden en houding die voorwaardelijk zijn om binnen het betreffende werkveld praktische en realistische opdrachten van en voor externe opdrachtgevers uit te kunnen voeren.</p>
Toelichting	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • economie, met werkvelden als bedrijfskunde, accountancy, ondernemen, management en marketing; • gedrag en maatschappij, met werkvelden als sociaal werk, psychologie, pedagogische opleidingen, maatschappelijke hulp en dienstverlening; • gezondheidszorg, met werkvelden als verpleegkunde, paramedische beroepen (waaronder ergotherapeut, mondhygiënist, diëtist); • recht, met werkvelden als publiekrecht, privaatrecht; • taal en cultuur, met werkvelden als religie, journalistiek, communicatie en media; • onderwijs, met werkvelden als lerarenopleidingen, onderwijsondersteuning, educatie.

E. Programmaspecifieke kennis en vaardigheden

E1	Diensten
Doelzin	De leerling ontwikkelt of verleent een dienst op basis van een bestaand of een eigen onderzoek en stemt deze af op de behoeften van een of meerdere klanten.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • inventarisatie van de behoeften van verschillende gebruikersgroepen; • bepalen en ontwikkelen van de dienst en de kwaliteit; • testen en verbeteren van concepten; • realisatie; • evaluatie.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • het geven van voorlichting; financieel, juridisch, gezondheidsbevordering, stressmanagement op werk en school, gezonde werkomgeving, geestelijk en lichamelijk welbevinden op werk en school, vermindering ziekteverzuim; • instructievideo in gebarentaal; • begeleiden van activiteiten in verschillende werkvelden; • kunst toegankelijk maken voor blinden en slechtzienden; • taalhulp of taallessen geven; • ondersteunen bij het monitoren van gezondheid met behulp van zorgtechnologie; • initiatieven in het kader van de deeleconomie: het delen van en uitwisselen van diensten; • initiatieven in de lease-sector (fietsen, auto's, bedden, keukens etc.); • ontwikkelen van duurzame diensten in de detailhandel (reisbranche, kledingbranche, meubelsector); • het begeleiden van een spel op een basisschool.

E2	Producten
Doelzin	De leerling (her)ontwikkelt, ontwerpt of verbetert een product op basis van een bestaand of eigen onderzoek.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • (behoefte)onderzoek en ontwikkeling; • toepassen van circulaire ontwerpstrategieën, waar mogelijk; • onderzoeken van oplossingsrichtingen; • testen en verbeteren van tussenproducten.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • circulaire ontwerpstrategieën toepassen, denk aan <i>reduce, rethink, re-use, repair, refurbish, repurpose, recycle, recover</i>; • hergebruik van producten of onderdelen van producten; • verwerken van restafval of materialen tot nieuwe producten, bijvoorbeeld speelgoed of kleding; • demontabele ontwerpen maken; • maaltijdboxen samenstellen; • maken van een leskist; • informatiebrochure over een gezondheidskundig onderwerp; • maken van een trainingsprogramma; • ontwikkelen van (moes)tuinbak voor rolstoelgebruikers; • maken van een spellendoos over een bepaald onderwerp.

E3	Processen
Doelzin	De leerling ontwikkelt of verbetert een proces op basis van een bestaand of een eigen onderzoek dat leidt tot een product of een dienst.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • analyseren van het proces; • inventariseren van knelpunten; • keuzes maken en verantwoorden; • proces testen en verbeteren.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • verbeteren van financiële en logistieke processen; • verbeteren van werkinstructie voor bouwpakket, stappenplan; • verbeteren van een planning voor een evenement; • draaiboek; • handleiding schrijven bij het gebruik van hulpmiddelen; • klachtenafhandelingprocedures inrichten; • bezorgroutes voor pakketdiensten inplannen; • looproutes op drukke plekken inrichten (<i>crowd management</i>); • afvalmanagement: processen om voorraden afval te volgen als grondstof. Wat de ene partij inzamelt aan afval kan een ander bedrijf als grondstof gebruiken (kleding, plastic verwerken tot nieuwe producten); • het schrijven van een docentenhandleiding bij een spellendoos.

E4	Onderzoeksplan opzetten
Doelzin	De leerling schrijft aan de hand van een probleemstelling en een onderzoeksvraag een voorstel voor een onderzoeksplan.
Uitwerking	Het gaat hier om: <ul style="list-style-type: none"> • verhelderen van het vraagstuk van de opdrachtgever; • hoofdvraag en deelvragen formuleren; • voorstel voor het type onderzoek: kwalitatief of kwantitatief; • bepalen van de doelgroep; • uitwerken van een onderzoeksinstrumentarium; • voorstel voor het verzamelen van data; • voorstel voor de verwerking van data.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • een probleemstelling rond duurzame ontwikkelingsdoelen (E9).

E5	Onderzoek uitvoeren
Doelzin	De leerling onderzoekt een relevant vraagstuk, presenteert oplossingsrichtingen en geeft een beargumenteerd advies.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • informatie en data verzamelen, analyseren en interpreteren; • oplossingsrichtingen verkennen en onderzoeken; • onderzoeksresultaten begrijpelijk en overtuigend communiceren en visualiseren; • oplossingsrichtingen presenteren en de opdrachtgever uitlegbaar adviseren.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • een onderzoek rond duurzame ontwikkelingsdoelen (E9).

E6	Experts betrekken
Doelzin	De leerling betreft experts bij het realiseren van praktische en realistische opdrachten.
Uitwerking	<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • aanwezige en ontbrekende kennis en vaardigheden inventariseren; • een hulpvraag formuleren; • experts benaderen met een gerichte vraag en de vraag onderbouwen; • zakelijk communiceren met experts over de inhoud van de opdracht en met welke middelen deze opdracht te realiseren is; • verwerken van opgehaalde kennis en vaardigheden; • zorgvuldig omgaan met informatie van experts en bronnen vermelden; • evalueren van het proces, samen met de expert.
Toelichting	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het betrekken van vakspecialisten, medewerkers en hbo-studenten en -docenten. • beoordelen van de volledigheid en betrouwbaarheid van de informatie; • toetsen van conceptversies aan expertise.

E7	Omgaan met anderen
Doelzin	De leerling gebruikt kennis over het menselijk gedrag bij de omgang met anderen.
Uitwerking	<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zich verplaatsen in medemensen en dat zichtbaar maken in omgangsvormen, gedrag en communicatie; • gedrag van mensen begrijpen en beïnvloeden; • in samenwerking met anderen verschillende perspectieven horen en duiden en naar dat inzicht handelen; • bepalen van de eigen positie; • zich een beter beeld vormen van het eigen referentiekader; • feedback geven en ontvangen, reflecteren op de samenwerking; • zakelijk communiceren.
Toelichting	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zich vooraf verdiepen in het te verwachten gedrag, bijvoorbeeld: hoe reageren basisschoolleerlingen op bepaalde handelingen, welke reacties kun je verwachten? Hoe ga je daarmee om? • omgaan met klanten, cliënten; • aanspreekvorm in enquête bepalen; • in gesprek gaan of samenwerken met groepen en individuen met andere achtergronden, mogelijkheden en ervaringen; • vergelijken van opvattingen en reflecteren op eigen opvattingen; • debatteren over (controversiële) onderwerpen.

E8	Inwinnen van informatie bij overheid en lokale instanties
Doelzin	De leerling betreft lokale en landelijke wet- en regelgeving bij het werken aan praktische en realistische opdrachten.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • verzamelen en verwerken van informatie over procedures bij overheid of lokale instanties.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • subsidieaanvraag voor een lokaal buurtproject; • toestemming voor een lokaal of regionaal evenement; • indienen van een klacht bij een landelijke instantie; • aanvragen van leerlingenvervoer of medische hulpmiddelen; • omgevingsvergunningen; • inburgeringsinitiatieven; • taalhelp, taallessen in de bibliotheek; • anderen ondersteunen bij de aanvraag van culturele subsidies (muzieklessen, -instrumenten, sportactiviteiten).

E9	Duurzame ontwikkelingsdoelen
Doelzin	De leerling verwoordt waarden over duurzame ontwikkelingsdoelen voor zichzelf, de samenleving en de wereld, communiceert daarover en levert een positieve bijdrage.
Uitwerking	<p>Het gaat hier om ten minste drie van de volgende duurzame ontwikkelingsdoelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • geen armoede • geen honger • goede gezondheid en welzijn • kwaliteitsonderwijs • gendergelijkheid • eerlijk werk en economische groei • ongelijkheid verminderen • duurzame steden en gemeenschappen • verantwoorde consumptie en productie • vrede, justitie en sterke publieke diensten <p>De leerling beheerst kennis, vaardigheden en houdingsaspecten die voorwaardelijk zijn om binnen het betreffende ontwikkelingsdoel praktische en realistische opdrachten uit te kunnen voeren.</p>
Toelichting	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hoe vergroot je de weerbaarheid van kwetsbaren? • Wat te doen met het voedseloverschot van evenementen, congressen, feesten? • Hoe kunnen nieuwkomers zich welkom en veilig te voelen? • Hoe bevorder je inclusie? • Hoe stimuleer je lokaal toerisme? • Hoe kan fietsgebruik voor het woon- werkverkeer worden bevorderd? • Hoe ziet een duurzaam transportsysteem eruit? • Wat is zelfvoorzienend leven?

E10	Kennis toepassen
Doelzin	De leerling past relevante kennis van andere vakken toe bij het realiseren van praktische en realistische opdrachten.
Uitwerking	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • selecteren van voorwaardelijke kennis; • benoemen van de toegepaste kennis van andere vakken.
Toelichting	Te denken valt aan: <ul style="list-style-type: none"> • solliciteren; • bronnen vermelden volgens APA-richtlijnen in een onderzoek; • toepassen van economische concepten bij de realisatie van opdrachten; • toepassen van concepten uit de mens en maatschappijvakken; • toepassen van kennis en vaardigheden uit de kunstvakken.

Bijlage

Deze publicatie is tot stand gekomen met inbreng van de volgende scholen:

- Baarns Lyceum, Baarn
- Calvin College, Goes
- CVO-AV, Gorinchem
- De Heemgaard, Apeldoorn
- Ichthus College, Veenendaal
- Dalí College, Heemskerk
- Mondial College, Nijmegen
- Pieter Zandt Scholengemeenschap, Kampen
- Portus Groene Hart, Barendrecht
- Thomas a Kempis College, Arnhem
- Van der Capellen, Zwolle
- Van Maerlantlyceum, Eindhoven
- Zwijsen College, Veghel

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)